

A vasgárdisták átnevelése a kommunista börtönvilágban

A Vasgárda szimbóluma a börtönrács. A börtön volt a beavatás színhelye, az igazi legionáriusok közé vezető út is a börtönön keresztül vezetett 1938-ig, majd 1938–39-ben a halálba vezető út is. 1941-től, miután Antonescu üldözőbe fogta a legionáriusokat, a börtön a Vasgárda élettereként szolgált – itt élt a legionárius múlt. Crainic még az 1934-es Jilavára így emlékezett: „Ez a börtön különös templommá vált, ahol csak »a Kapitány« kultuszát cerebrálták.”¹ És valóban, 1943-ban „a Kapitány cellájában” rendszeresen tartottak istentiszteletet, aki tudott, az a maga cellájában is Codreanu-ikon előtt égette a gyertyát.² Bár az ortodoxia nem ismeri el a túlvilági purgatóriumot, a legionárius börtönkultusz a börtönben evilági purgatóriumot látott. Itt kellett kiállni azokat a próbákat, amelyekről a Kapitány értekezett: „a szenvedés hegye, a vadállatok lakta erdő, a reménytelenség mocsara”. Constantin Noica így dekódolta Codreanu könyvének üzenetét: „a szerző tanúságot tesz arról (emlékezetből idézzük), hogy miként érti a szenvedést. Börtönbe vetették, megalázták, megkínózták, megtörték, mégis nem lázad: elfogadja. És azért imádkozik, hogy adassék neki és társainak, hogy magukra vegyék népük bűneit. Egyszerű szólam? Nekünk úgy tűnik, nem csak ennyi. És ha így van, akkor, úgy tűnik nekünk, legionáriusnak lenni nem tréfa. De azok a fiatalok, akik úgy művelik a legionarizmust, mintha sok egyéb dolgot művelnének, nem tudják pontosan, mit is művelnek.”³ Radu Gyr arra emlékezett, hogy 1938 derekán – látva a kemény ítéleteket – „új technikát” találtak ki: „az élettől, a világtól való elszigeteltség érzése idővel már nem tűnt örök szenvedésnek. Valamennyien úgy éreztük, hogy egy szigeten élünk, olyan földrészecskén, amely csoda folytán megmenekült valamiféle világkatasztrófától, mely minden más életet elpusztított. Rajtunk és a Kapitány szellemének állandó jelenlétén kívül nem létezett semmi. Elszakítottuk magunkat az élet minden adományától, hívásától és családunktól. A kis legionárius szigetünkön éltünk, a kis planétánkon, amelyen túl nincs csak sötétség és feneketlen mélység. [...] A vágnak és a világ szeretetének bealkonyult. Ilyen ér-

MISKOLCZY AMBRUS (1947) történész, egyetemi tanár, kutatási témái: XVII–XX. századi magyar és román történelem, mintegy 30 könyve jelent meg.

zéseink megszűntek és eltűntek. Helyükön feltört a mindent elsöprő, napfényesen tündöklő bajtársiasság. A bajtársiasság az egyetlen értékévé emelkedett, lelki önmegvalósulásunk egyetlen céljává...⁴ Ki is alakult a legionárius börtönkultúra. Úgy érezték, kolostori életet éltek. „A börtönök szentjei” című honlapon láthatók a nagy példák, akik egyébként valóságos pokolról adtak számot. Ha elkészülne a román börtönirodalom elektronikus könyvtára, az lehetne a címe: Jelentés a pokolból. A pokolról szól az, amit utólag elmeséltek, és gondolom, még inkább az, amit nem mondtak el. Az egész rémregény, pontosabban abban egy fejezet, a legionárius fejezet.

Az emlékezésnek megvan a maga belső logikája, mint a nyilvános gyónásnak. Sok legionárius úgy érezte, bűneiért mérte rá Isten a sok szenvedést, ami végül is az ő üdvösségét szolgálja, és ezért vállalni kell az aszkézist. Más lehetőség nem is volt, a misztikával pedig elviselhetővé, sőt lelki boldogsággá szublimálták. Virgil Maxim, akit 1942-ben húszéves korában – illegális szervezkedésért – 25 évi kényszermunkára ítélték, és csak 1964-ben szabadult,⁵ mélyen átélte Radu Gyr legionárius indulóját akkor is, amikor a költőnek a Vasgárda már csak „ifjúkori szerelem” emléke lett.⁶ Maxim társai viszont hitvallóknak érezték magukat, hiszen miközben Krisztusért és a Kapitányért szenvednek, isteni erők járták át őket a színeváltozásig, maga a mozgalom pedig „isten és nem emberi mű”, és áldozatukkal népüket váltják meg, ha majd eljön az utolsó ítélet.⁷ Hiszen Codreanu mondta: „Krisztus feltámadt. Így támad fel a román nép igazsága is. De ezért legjobb fiainak önként kell elfogadnia a töviskoronát, vállukra kell venni a keresztet, térden csúszva felmenni a Golgotára, és könnyes szemmel hagyniuk kell, hogy megfeszíttessenek. Légionáriusok, legyetek ti ezek a gyermekek!” Mire Vasile Turtureanu ki is fakadt: „Uram, tégy engem méltóvá, hogy egyike legyek ezeknek a gyermekeknek!”⁸ És megadatott neki, hogy 19 éves korától (1941-től) 42 éves koráig a börtönben élhessen.⁹ Ebben a világban – emlékezett 2005-ben Iustin Pârvu atya – „szellemi szempontból a börtön számunkra szerencse volt”.¹⁰

A börtönvilág jelenében kegyetlenül zajlott a Jó és a Rossz harca. A pokol bugyraiban pedig zajlott az élet. De milyen? Maxim 1945 októberében – miután Gyulafehérvárt is megfordult – dermedve figyelte, hogy a köztörvényesek közegeben miként érvényesült a szervezett ökológia a 10–20 fős cellákban. A főnökök elszedték az élelmet, kártyán elnyerték a többiek javait, köcsöggként használták a fiatalabbakat. Nem csoda, hogy ebből a fertőből néhányan megtértek Istenhez, mármint a Vasgárdához.¹¹ Ezzel egyben magasabb rendű közösséghez csatlakoztak. Méliusz József, akit 1949-ben öntudatos magyarsága miatt hurcoltak el Jilavára, aztán Ocnele Mariba a 90-as évek elején idézte fel emlékeit, pontosabban újrafogalmazta, mert már korábban azokból kódoltan felidézett egyet és mást: „Zsilava. »Az ételes hordókból, mint szervezett és dinamikus csoport, a vasgárdisták osztották délben a levest, maguknak az aljáról a vastagját mérve és gyakorlott mozdulattal tetejéről a kevés hagymás olajat lekanyarítva. A többieknek – nekünk – az üres lötytyöt hagyták meg, és a kenyérből a kisebb dara-

bokat, de ha közülük való újonc érkezett a cellába, a rabok az íratlan börtöntörvényeket semmibe véve, sürgősen jobb, kevésbé huzatos helyet kerítettek neki, akár a haldoklók kárán is«, lehetőleg a fenti priccse, ahol tévhitük szerint télen kevésbé volt fagyos a büdös levegő, mint a lenti deszkákon.”¹² Ezt kiegészíti az, amit a kéziratból kihúzott, ezeket szögletes zárójelbe teszem: „Közülük négyen, ennyi emberfeletti erővel még, letették reggel az ajtón belülre a koszos hordót. [A vasgárdisták parancsnoksága nekilátott a disznóknak való kukoricaliszt félig főzetét a velük nem egyívású máshitűeknek a megsárgult, már kihűlt vizet a tetejéről a csajkájukba lötyyenteni. Maguknak az alanti sűrűjét osztották. Örök társadalmi jelenség: a vezéreknek és bandájuknak a legjobbat, a többet – ily módon tulajdonképpen szövetségben a kinti rémuralom szocialista hatalmasaival, akik ide lökték melléjük az utánuk érkezett Másokat, és öszerintük mégiscsak azért, hogy ezek a számukra és fogvatartóik számára egyaránt Mások elzabálják előlük a kosznak csúfolt lötyyöket, elszívják előlük a tüdőt fertőző levegőt, és megszűkítsék a kényelmesnek vélt fekhelyüket a priccse emeletein.]

Az egykor zöld inget viselők itt Zsilaván, a börtönben is megőrizték törzsi [nemzetmentő] ideológiájukat. Annak a Másokra nézvést végzetes hitlerista gyakorlatát: [minden Másét az ő – bár ugyancsak lötyögően üres – gyomrukba lapátolni, kanalizni, a számukra, hatalom számára kiirtandó Másokat kipusztítani. A Más számukra az volt, aki valamikor odakint nem öltött magára zöld inget. Az ilyen zsidó volt, akár körülmetélték, akár megkeresztelték, akár nem..]”¹³

Természetesen akadtak kivételek ebben a világban is. Leonard Kirschen (az Agence Press) romániai zsidó származású tudósítója kémkedés miatt került Jilavára, ahol azt tapasztalta, hogy a vasgárdisták nem jelentettek fel senkit, sőt szolidárisak voltak a többiekkel: „Minél súlyosabb ítéletet kaptak, minél jobban megalázták és üldözték őket, annál jobban tetszett nekik. Élvezték a szenvedést, és vágytak rá. Antiszemitizmusukat sohasem tagadták meg. Arra gyanakodtak, hogy a zsidók besúgók, és soha sem bíztak bennük. De ha olyan zsidóval találkoztak, aki vallásos okból nem ette meg a kenyeret, sajátjukat adták neki. Gyűlölték, de segítették.”¹⁴ Az viszont már legenda, hogy Richard Wurmbrand evangélikus lelkész, bukaresti zsidó család sarja, aki Párizsban kommunista lett, a börtönben tért volna át az evangélikus vallásra, éppen egy paraszt közbenjárásával,¹⁵ Codreanu jilavai naplójának a hatására is.¹⁶ (Már 1938-ban csatlakozott az anglikán misszióhoz.)¹⁷ Igaz, azt is mondta volna, hogy Codreanut megvásárolták a kommunisták, és ezért az, akinek ezt mondta, nem fogadta el tőle a gyógyszer.¹⁸ Viszont Valeriu Gafencu, aki ma a börtönök szentjeinek az élén áll, saját élete feláldozásával éppen neki, Wurmbrandnak adta át azt a sztrep-tomicin adagot.¹⁹

Zsilava nem volt kávéház – hangzik Méliusz munkájának a címe, de ezt a vasgárdisták is elmondhatták. És másképpen el is mondták. Természetesen nagyon sokféleképpen. Nagyon sokakra igaz az, amit Méliusz írt, amikor Ocnele Mari börtönében eltöltött idők tanúságain töprengett el; a korrektúrából idézek, amit kihúzott, áthúзва közlöm, amit kézzel betoldott, aláhúзва: „...épp M. J. mon-

dogatta: a történelem egyik áldozatának szenvedése sem mérhető a másikéval, mindenkinek a tulajdon sérelmei és gyötrelmei a legnagyobbak, a legjövátételetlenebbek, mindenkinek a tulajdon bőrén tapasztaltak az elviselhetetlen netovábbja; ilyképp hát a mi évszázadunk egyedi és közösségi szenvedései túrik el a legkevésbé az abszurd tényeinek mitizálását, az önmítosz-fabrikálást, mert az áldozatok gyötrelmei éppen az irracionális mítoszokból fakadtak, s fakadnak majd még ezután is... a pusztító egyéni vagy közösségi mítoszokra az egyetlen lehetséges válasz, mondogatta, írta eszelősen M. J., a misztikus és agresszív irracionálékat lebontó kérdező, tehát kételkedő karteziánus észelvőség, aki ennek ellenére is mítoszt teremt, méghozzá önmagából is, szenvedéseiből egészíti ki a börtönbeli M. J.-t a mai M. J., vagy netán hősnék tünteti fel önszemélyét azokban a pokolbugyrokban, az nemcsak igazolja az egész disznóságot és elmebajt, de magát csapja be, és másokat is, az vagy csal, vagy hazudik... könnyű feladat lenne, de egyúgyúen gyermekes vállalkozás megírni, ma már a kutya se hinné el, hogy Grossgrubenben Ocnele-Mariban az ötszáz ajtó keltette skizofréniás helyzetérzetben, még ha csak M. J. álmában is a tömlőc búvóhelyein lapulól [kinti] raboknak vagy a labirintusban [bentieknek] megjárta a képzeletét, hogy a helyzet válságos, itt a pillanat fellázadni, kitörni, erre a börtön vasgárdista vezérkarát kivéve minden megátalkodottságuk ellenére sem gondoltak komolyan a börtön hajdani kolostorlakói; a hosszú évek alatt a félelem vasszőgeit sokkal mélyebbre verte fejükbe a terror... igen, féltek fellázadni... féltek kitörni... minek is? egyszer csak vége lesz... és félt az őrség, a parancsnokság is, amely talán már nem hitt tulajdon terrorja erejében, fellengzősen és látszólag hamisan úgy is fogalmazhatnánk, hogy [nem hittek az urak – pardon, az elvtársak – saját eszközeik hatékonyságában], amit az értelem nyelvére úgy fordíthatnánk le: nem hittek saját vélt igazukban...²⁰ Kiderült ugyanis, hogy Sztálin nem halhatatlan, és megmozdult a föld. Mint Pandrea írt: „A börtön nagyon érzékeny hőmérő. A börtönben mérik a kormányzók hőmérsékletét.”²¹ És ez ingadozott. A hírek gyakran csak nagy késéssel jutottak el a cellák világába, még Sztálin és Maniu halálának híre is.²² És Ocnele Mariban a legionáriusoknak sem volt könnyű: „meghasonlások, veszekedések, verések, ez jellemezte a legionáriusok helyzetét” – emlékezett Dumitrescu-Borşa.²³ Gheorghiu-Dej állítólag úgy nyilatkozott: „mi nem követjük el azt a hibát, hogy a börtönöket egyetemmé alakítsuk, mint azt a burzsoázia a múltban tette”.²⁴ Márpedig majdnem elkövették, mert Piteşti „valóságos akadémia” volt, amíg meg nem érkeztek Ţurcanué.²⁵ És aztán a legionáriusok elégtétele legfeljebb az lehetett, hogy az a Lucreţiu Pătrăşcanu, aki belügyminiszterként bevezette a kemény szigorításokat, maga is aztán a saját maga által is kimunkált pokolba került, amíg ki nem végezték – Jilaván.²⁶

A legionáriusok a börtönképességnek mintegy egyötödét tették ki: 1959 júniusában az összes „ellenforradalmár” fogolynak, 17 728-nak 22%-át, a parasztpártiak 4%-át, a liberálisok és a többi „polgári vagy nacionalista-sovén” párt hívei 2-2%-át.²⁷ Viszont kétségtelen, a legionáriusok jelentették a szervezett

kisebbséget. Olykor félelmetesebbnek hitték magukat a valóságosnál. Hiszen a hegyekben még akadtak ellenálló partizánok, és emellett élt a nyugati segítség mítoszának valami maradványa. Jellemző, hogy többen is nehezteltek Nistor Chioreanura, mert az 1948-as perek során védekezett azon vád ellen, hogy Malaxától és Auschnittől milliókat kaptak, márpedig – mint Petrașcu megmondta neki – azok az amerikaiak barátai, és nemsokára segíthetnek. George Manu fizikus, aki 1937-ben már a Román Akadémia tagja lett, és mindvégig kemény magatartásával tűnt ki, szintén elismerte az összeesküvés vádját és azt, hogy fel akarták robbantani a Parlamentet, mert – mint ő is megmondta Chioreanunak – ha tagad, megint megverik, egy-két év múlva pedig úgy is kiszabadulnak,²⁸ hiszen Nyugat legyőzi Keletet. Petrașcut és Manut életfogytiglani kényszer-munkára ítélték, Chioreanut csak 20 évre; közben pedig volt idejük arról vitatkozni, hogy milyen legyen a jövő Romániájának berendezkedése. Alexandru Ghica a kapitalizmushoz való visszatérést vallotta programként, Chioreanu az államosítás híve lett, Manu a mezőgazdaságot nagyjából úgy akarta átalakítani, ahogy 1989 után történt.²⁹ Ugyanakkor tombolt a borzalom.

A legendás legionáriusokkal szemben ott álltak a legendás átnevelő vallatók, és legendás helyeken. Az 50-es évek elejének emblematisztikus figurája a szadista Eugen Țurcanu, az évtized végének pedig az „emberséges” Gheorghe Crăciun. Mindketten az átnevelés klasszikusai, és az átnevelés egy-egy formáját képviselték.

Țurcanu saját sorsáért állhatott bosszút, mert harmadéves ifjúkommunista joghallgatóként a tisztoogatások áldozata lett, bűneként rótták fel, hogy apósa legionárius volt. Igaz, ellenezte lánya házasságát, és vejét nem fogadta be a családba. Viszont ezért a rokonságért felsége egyik hajdani udvarlója jelentette fel.³⁰ Mindenesetre a börtönfolklórban legionáriusként szerepel, ami nem igaz, viszont társai nagy része valóban az volt.

Az átnevelésre a parancsot persze Gheorghe-Dej adta még 1945-ben. Makarenko szellemében kezdték Nagyenyeden, csak hogy ez nem igazán hozott eredményt, az sem, hogy Suceaván különböző olvasmányokkal traktálták a foglyokat. Hatásosabbnak bizonyult a besűgás. De ez sem volt elég. Minőségi változás színtere Pitești börtöne lett, és ami ott történt „pitești jelenség” néven vonult be a román börtönvilág történetébe.³¹ Mintegy ezer diákot tartottak itt fogva, ők alkották a börtönnépeesség többségét.³² 1949 tavaszán Țurcanu és társai – a Kommunista Meggyőződésű Foglyok Szervezetének tagjai – Pitești börtönébe kerültek, ahol celláról cellára helyezték őket, és miután feltérképezték a terepet, hozáláttak az átneveléshez: válogatott kínzásokkal és megaláztatásokkal hamis vallomásokot csikartak ki az áldozatokból, pontosabban perverz vallomásokot, hiszen olyasmiket kellett mondaniuk, hogy anyjukkal és leánytestvéreikkel közösködtek. „Sohasem képzeltük azt – emlékezett egy öreg legionárius –, hogy egymást fogjuk kínozni, mint valami közönséges bűnözők. De ez alkalommal sikerült nekik megsemmisíteni a gyónás szentségét.”³³ És nemcsak ezt. Ehhez jött még a fekete liturgia. 1951-ben nagyhéten a „misztikus” foglyoknak térden

kellett csúszniuk egy-egy – kínzóeszközökből fabrikált – kereszttel a hátukon, aztán egyikükből „Krisztus” csináltak, akinek meg kellett csókolni a nemiszervét, majd „Krisztus feltámadt!” – „Igazán feltámadt!” analógiájára azt kellett recitálni, hogy „Krisztus maszturbált” – „Igazán maszturbált!” Mondogatta is Țurcanu, hogy „én vagyok az igaz evangélium”.³⁴ Húsvétkor jött a szentáldozás mímelése valóságos emberi ürülékkel.³⁵ Ez egyben bosszú is volt azért, mert valóban megtartották a szentáldozást, és az ehhez használt kenyeret olykor éppen a WC-ben rejtették el.

Természetesen a belügyi vezetés mindig is tudta, hogy mi történik az általa adminisztrált alvilágban, de hagyta, hadd verjék egymást a legionáriusok. És verték is, sőt még a vallatók is, ha kellett, azt, akit elért az opportunizmus vádjára. Țurcanuék halálra is verték azt az egykori legionárius társukat, aki Suceaván az átnevelés eme új technikáját kitalálta,³⁶ és már nem érhetette meg, hogy más börtönökben is alkalmazni kezdték az új módszert. Az átnevelés a maga módján eredményesnek bizonyult. Sokakat megtörtek, és mintegy 22 embert megöltek, mintegy ezret lelkileg és testileg súlyosan megnyomorítottak.³⁷ 1952-ben azonban véget kellett vetni ezeknek a „kísérleteknek”, mert már Nyugaton felfigyelt rá a sajtó. 1954-ben azonban a vallatók maguk is törvényszék elé kerültek. 18-at ki is végeztek; Țurcanut éppen Jilaván. Az volt a vád, hogy ő és társai Horia Sima utasítására kompromittálták a kommunista rendszert.³⁸ Az egyik szekus generális az átnevelők célja az lett volna, hogy kiszedjék a fogolytársaikból azt, amit a hivatalos vizsgálat során nem árultak el, és ha veszélyes dolgokat csikartak ki belőlük, akkor a vallatók attól tartva, hogy áldozataik még elmondják a Securitaténak is, megölték őket. Az átnevelés így „rossz fényt vetett pártunk politikájára”.³⁹ De nemcsak erre, hanem a börtönvilágban a diákokra is. A Duna-csatornánál dolgozó koncentrációs táborban suttogva adták tovább: „Óvakodjatok a diákoktól, mint a Sától, még akkor is, ha a barátság arcát öltik magukra.”⁴⁰ N. Petrașcu, amikor 1955-ben Jilaván megtudta, hogy a legionárius diákoknak milyen rossz – és miért – a hírük, kétségbeesetten fakadt ki: „Ami Szamosújvárt, Piteștin, a Duna-csatornánál történt, elapasztotta forrásunkat”, mert „ifjaink akarataik ellenére kompromittálódtak”, ezért annak a legionáriusnak, aki kikerül, szaporodnia kell, gyermeket kell vállalnia, bármilyen rosszak is legyenek a körülmények, és legionárius szellemben nevelni.⁴¹

A Securitate is lassan rájött arra, hogy az erőszakos átnevelés során nem sikerült értékes információkhoz jutni, 1959-ig rendszeresen verték a foglyokat,⁴² ezután az átnevelés új szakasza kezdődött, a legionárius identitás felmorzsolása, a szocializmus valóságának elfogadtatása. Önkritikát kellett gyakorolni, és hűségnyilatkozatot tenni. És a végén 1964 júliusában megíraták velük a Vaszgárda képes krónikáját, amely úgy nézett ki, amilyet például egy-egy szorgos egyházi készített Krisztus életéről. 64 munkatársat soroltak fel, de ezeknek csak valamivel több mint fele írta alá. 12 illusztrátor, 34 grafikus, 3 könyvkötő dolgozott a művön, amelynek a fedőlapjára öten készítettek egy olyan domborművet, amelyen látunk halálfejet, fejszés figurákat, revolvert. Főcíme: „A Legionárius

Szervezetről.” Felette a következő hívó- és szitokszavak: „bűn, rablás, terror”; alatta: „miszticizmus, gyilkosságok, árulás”. És ott állt a borító kivitelezőjének a neve: Mironovici V. Radu, az Angyali Üdvözlet volt parancsnoka és Ruja Nicolae volt kereszttestvér. A kiadó pedig az enyedi börtön „kulturális-nevelő klubjainak a kollektívája”. Mondhatnánk, hogy ez az ördög és az angyalok könyve, ha arra gondolunk, hogy Iustin atya, az egykori legionárius, amikor mintegy fél évtizede keserűen fakadt ki arra a felvetésre, hogy mennyire méltatlan a legionarizmus elmarasztalása, holott keveset tudunk róla, miközben a kommunizmust kímélik: „Mit tudhatna írni az ördög az angyalról?”⁴³ Márpedig ezt a képes krónikát az angyalok írták az ördög szája ízének megfelelően, és hogy ki az angyal és ki az ördög, csak nézőpont kérdése.

A művelet a *damnatio memoriae* klasszikus esete lehetne. A rómaiak annak, akinek elátkozták a nevét, kivakarták, de úgy, hogy azért lehessen látni. Az unalmas történeti bevezető után, amelyből megtudjuk, hogy a legionarizmus a burzsoá világ légkörében született, amely légkör a kapitalizmus utolsó szakaszát jellemzi, amelyben társadalmi, gazdasági és politikai káosz uralkodott el, miközben a proletáriátussal új értékek jelentek meg. „A burzsoáziával meghalt a Vasgárda is. Gyilkossággal született, és azon fejsze által, amelyet az ország egyik legkiemelkedőbb egyetemének kapujába vágtak bele. [Tette ezt Codreanu, amikor az egyetemi vezetés nem akarta engedni, hogy a tanévet egyházi ceremóniával kezdjék.] Így tehát az élet és kultúra megsértésével [született a Gárda]. A legionárius vezetők idejöttek, és leleplezték Corneliu Zelea Codreanut, Horia Simát és a többi vezetőt. Egyszóval az egész Vasgárdát mint perverz és szörnyű jelenséget. Ez a halálozási okmánya. A [Vasgárda] bűnből született és örökre elhalálozik a börtönben. Jó, hogy elfelejtik. [...] Mindenki legyen erő a felejtésre. Egyetlen anyja se tudja meg, hogy ilyen gyilkos jelenség lehetséges volt.”⁴⁴ A főgyilkos Codreanu, de olykor a rajz némileg ellentmondott a szövegnek, sőt a szöveg is a Codreanu-ellenes irodalomnak. Például azzal az állítással szemben, hogy Codreanu hátulról lőtte volna le a jászvásári rendőrfőnököt, a krónika szerint a per után Manciu, amikor kilépett bíróság épületében, meglátta az utca másik oldalán Codreanut, mire embereinek kiáltott, hogy fogják el, Codreanu viszont azonnal lőtt, és bal halántékon találta. A rajzon viszont szemből lő.⁴⁵ A krónika szemmel láthatóan kímélte Moțát. A börtönpletykák szerint Gheorghe Cuza Irridentát, Moța majdani nejét ejtette teherbe, a krónika szerint Silviát. Viszont a krónika azt ecsetelte, hogy a kapitány elhanyagolta családját a politika miatt, és amikor ezt Irridenta szóvá tette, felpofozta a hugát, Moțának pedig szemére hányta, hogy miért nem lép fel Irridenta ellen, Moța végül ez elől a légkör elől ment Spanyolországba.⁴⁶ Aztán a legrosszabb demagógia eszközeit bevetették Codreanu ellen, például amikor Carmen Sylván pekingi kutyája megbetegedett, nemcsak ő, az egész tábor szomorú lett, a kutyát a városba vitték, de hiába, és egy kutya életéért aggódott, amikor a nép nagy többsége nyomorban élt. A Légión barátai pedig a zöld szabadkőművességet képviselték.⁴⁷ Olykor viszont némi antikommunista áthallást is megengedtek maguknak a szerzők,

például amikor hangsúlyozzák, hogy Codreanuék a kommunista kiáltványból átvették „az ember ember általi kizsákmányolásának” a megszüntetését, és olyasmit hangoztattak, hogy a munkások úgy lépdelnek majd, mint az ország urai, de miután ezt nem tudni, mit jelent, kitalálták az osztályok közötti harmónia formuláját, és aztán még egyet: a munkások igazsága a nemzet igazságának keretében valósul meg, ez viszont a legionárius elitet jelentette, mint Codreanu könyvéből kiderül.⁴⁸ De aki elgondolkozott ezeken a legionárius szólamokon és a kommunista szólamokon, nem sok különbséget láthatott, hiszen munkáskultuszt hirdető elitváltás lett a kommunista hatalomátvétel. Ugyanakkor kímélték azokat, akik megtagadták a Vasgárdát. Codreanu szervezőképességének tudtak be nagy ceremóniákat, holott V. Vojen, a színházi szakember oroszlánrészt vállalt a szervezésben, de őt nem is említi, Milcoveanu pedig a krónika szerint félelemből csatlakozott a Vasgárdához, holott lelkesen lépett be, és élete végéig hirdette a Kapitány dicsőségét.⁴⁹ Viszont Codreanu ellenfelét, Stelescut nem kímélték, bukott diákként mutatták be, aki maga másokat biztatott gyilkosságra, miközben azzal hengegett, hogy ő nem gyilkol, mint Codreanu, akin ezért élete végéig rajta marad a bélyeg, ráadásul az egyik híve anyjával élt együtt, ő találta ki magának a kapitány címet, és végül Codreanué lett, amit szintén nem bocsátott meg, miután nem akadt olyan legionárius, aki egyedül merte volna lelőni, tízen álltak össze, az áldozat pedig sejtve, mi készült, egy furunkulus ürügyén húzta meg magát a kórházban – és nem vadbélműtét miatt, mint akkor a sajtó írta.⁵⁰ És így tovább Sima gáztettein keresztül... a második kötetig, amely az átnevelés eseménytörténete. Itt már mindenkit megneveztek, megdicsérték azokat, akik a *A haza hangja* című lapban, amelyet a nyugati románoknak szántak, vagy leveleikben leszedték a keresztvizet a Légióról, mint R. Gyr, V. Vojen, D. Stăniloae, N. Crainic, V. Biriș, I. Dumitrescu-Borșa. És megdorgálták azokat, akik sokáig vonakodtak az önkritikától, és aztán csak az általánosság szintjén mozogtak, R. Mironovici, Ilie Nicolescu, Valeriu Anania. Ez utóbbi – egykori kereszttestvériség-csoportfőnök – például azzal akart kibújni, hogy „szerzetes vagyok, és nem érdekelnek a politikai kérdések, hanem csak a lelkiek!”⁵¹ Az ezredes nem hagyhatta ennyiben. A krónika szerint annak tudatában jártak el az átnevelők, hogy mivel a vallásos obskurantizmus beivodott legionáriusokba, először azt kellett elmagyarázni, hogy a vallást el kell választani a politikától, majd azt, hogy a vallás a népek ópiuma, és az ortodoxia vallásos síkra helyezése eretnokség és kereszténységellenes.⁵² Anania viszont igyekezett meggyőzni az ezredest, hogy a vallás megtagadását ne szorgalmazzák, mert az emberek politikai múltjukat megtagadják, de a vallásukat nem, aminek semmi köze a Vasgárdához.⁵³ Aztán az egyik gyűlésen ki is fejtette, hogy „C. Z. Codreanu bűntényre kezdte pályafutását, és ezzel igazi sorozatbűnözést indított el és bátorított. Horia Sima tökéletesítette ezt az irányzatot, amelyet határokon túli áruló tevékenységével ma is irányít. A legionáriusoknak az a törekvése, hogy bűntetteiket bibliai idézetekkel igazolják, az idézetek elferdítésén és hamis értelmezésén alapszik. C. Z. Codreanu azon törekvésének, hogy a bűntetteknek áldozati jel-

leget adjon, nincs semmi alapja. Mi, akik az egyházat szolgáltuk, teljességgel részt vettünk – egyesek kezdetben, mások most is – a legionárius mítosz fenn tartásában, részt vettünk – egyesek közvetlenül – a büntettekben és rablásokban a legionáriusokkal, akik a román nép történetében a legnagyobb bűnözők.⁵⁴ Az ortodoxiát ügyesen leválasztotta a Vasgárdáról, amikor azt is jelezte, hogy „politikai-misztikus legionárius felfogás a középkori katolikus cezáro-pápizmushoz hasonló, és semmi köze az ortodoxiához”.⁵⁵ Ugyanez az Anania megerősítette azonban Ilie Nicolescut (aki már 22 éve ült a börtönben) abban, hogy ellenálljon az átnevelésnek. Ennek a Nicolescutnak a meggyőződése szerint „a keresztény ideológia és legionárius ideológia olyannyira összefonódtak, és egyik olyannyira feltételezi a másikat, hogy az egyikről való lemondás a másik megtagadását jelenti”. Anania viszont nem akarta ebben a hitében megrendíteni, mert akkor összeomlott volna lelkileg, és a saját meggyőződése ellenére sem akart cselekedni, ezért kitalálta a „jól hívó” és a „rosszul hívó” fogalmát, és erről jól elbeszélgettek.⁵⁶ A kecske is megmaradt, a káposzta is. És közben az egyik krónikaíró kérésére stilizálta a képes krónikát, arra is emlékezve, hogy ezt kényszerből, viszolyogva tette.⁵⁷ Arra már más emlékezett, hogy sokak nevét Anania íratta a szerzők közé, és ők nem is látták, hogy mit rejt magában a hatalmas kézirat, de végül a többiek iránti szolidaritásból aláírták, és így vállalták a szerzőséget.⁵⁸ Végül alighanem Anania futotta be a legszebb pályát az átneveltek közül, akik aztán szabadlábon általában csak segéd munkások lehettek, ő viszont kolozsvári érsek, és tíz évet tölthetett Amerikában, hogy Valerian (Viorel) Trifa püspök, egykori harcostársa ellen munkálkodhasson, hiszen ez úgy lett püspök, hogy „nem bírt isteni kegyelemmel”.⁵⁹

Az átnevelés során azért némi világi szórakozást is biztosítottak, filmeket vetítettek, lehetett olvasni és sakkozni. 1962. július 15-étől 1963. március 31-éig öt sakktáblán 5430 fogoly játszhatott 2715 partit.⁶⁰ És aztán ki tudja, mennyit. Maga az átnevelés is nagy sakkparti volt, igaz, nem egyenlő esélyekkel. A krónika végszava viszont mélyen igaz: „A nagyenyedi börtönben lezajlott átnevelés kicsiben reprodukálja a román nép kebelében lezajló mai forradalmi folyamatot. [...] A régi és az új közötti harc dialektikus folyamat volt.”⁶¹

Ehhez a képes krónikához majd öt évre volt szükség. Emellett még készültek kisebb-nagyobb börtönkrónikák, de egyik sem ilyen pompásan ékesített, színes rajzokkal. De lássuk az érem másik oldalát.

A legionáriusok kemény magját a nagyenyedi börtönbe szállították, ahol 1959-ben mintegy 1800 foglyot helyeztek el, és Gheorghe Crăciun ezredes – legmagasabb utasításra – immár szakszerűen kézbe vette a dolgot. De látnia kellett, hogy kevés a beépített embere, ráadásul ezek között is akadnak, akik csak színlelnek, a legionárius ellentársadalom szervezetten ellenáll. Ezért – nagy cellákban, ahol több tucat ember volt – gondosan összeeresztette Sima híveit és ellenségeit, hadd veszekedjenek. Közben igyekezett a tekintélyeket beszervezni. 1960-ban Birişt már megnyerte, és ez, aki Codreanut istenítette, Messiást látott benne, most a marxizmus-leninizmusra váltott. Pandreának járt

a nyakára, hogy oktassa, ám dialektika helyett dogmákat akart, olyanokat, amilyeneket a legionárius irodalomban talált hajdan. Aztán gondolatvilágában a Vasgárda helyét elfoglalta a Párt, az élcsapat, amely biztosítja a kenyeret a népnek, aki nem is akar többet és mást – szerinte. Pandrea szerint Biriş marxizmusára a mérges kígyó kommunizmusa lett, az embereket poloskának tartotta, úgy gondolkodott, mint Dosztojevszkij nagy inkvizítora, aki megölte az újra eljött Jézust, hogy ne zavarja meg az embereket, akik csak jól akarnak lakni és engedelmeskedni.⁶² Pandrea nem is kételkedett abban, hogy Sima már 1932-től Moruzov ügynöke volt, ahogy azt Biriş megvallotta, aki maga is hasonló cipőben járt.

Biriş lett az első trójai faló, akit néhány hónapra összetettek egy-egy vagy több tekintélyes személyiséggel, hadd mondjon valami dehonesztálót a bálványozott példaképekről, aztán egyre több nosztalgiával dúdolta kedvenc szerelmes slágerét, ami mélyen meghatotta Dumitrescu-Boršát, nem tudván, hogy besúgóval van dolga.⁶³ Jellemző egy kis – egyébként némileg zavarosan lejegyzett – börtönbeszélgetés 1960 júliusából Biriş, Pandrea, Radu Mironovici és Ion Mare között. Biriş, a cellaügynök vitte a prímet. A múlt fölött nem kell sajnálkozni – fejtegette, és felvetette a kérdést: mit szólnának ahhoz, ha a nép a kommunistákat választaná a választásokon. Pandrea kifakadt: nem lehet engedni a diktatúrát hirdető pártot, ma a paraszt éhen hal, minden faluban ott leleskedik a Securitate ügynöke, félelemben élnek az emberek, ilyen rendszer nem maradhat fenn. Mironovici is kifakadt: Isten óvjon a demokráciától – mondta, és rögtön a régi időkre tért, arra, hogy a Kapitány a választásokon való részvételt helyeselte, és ha a Kapitánnyal hatalomra kerültek volna, nem változtattak volna, csak megújultak volna. Biriş nem kértelt, jelezte, hogy nem ítéletekre kíváncsi, hanem a helyzetre. Pandrea nem tágított, elmondta, hogy Pauker felajánlotta neki a moszkvai követséget, de „én azt mondtam neki, menj... és távozz innen. Ő azt mondta, hogy miattad nem épül a szocializmus.” Aztán más alkalommal Biriş és Pandrea már-már egyetértettek. Az egykori legionárius államtitkár megvallotta, hogy a legionárius mozgalomnak nincs jövője, igaz, mint kulturális, misztikus mozgalom fennmaradhat, de nem mint politikai, már nem. Ő maga sohasem kapcsolódott be a mozgalomba, közvetlenül Simával működött együtt. Pandrea nem tagadta meg magát, a Vasgárdát nemzeti katasztrófának tartja, a revolveres nevelést valamiféle gengszterkedésnek. Biriş ügyesen építette a hidat a kommunizmus felé, amikor arról beszélt, hogy 1940-ben Németország teremtette azt a helyzetet, amelyben a Vasgárda részese lett a hatalomnak. És elárulta, hogy a börtönből írt egy levelet, amely feltehetően a Securitate kezébe került, amelyben jelezte, ha a mozgalom politikailag élni akar, a kommunizmus két elvét kell alkalmazza: mindenki tehetsége szerint és mindenkinek szükségletei szerint, ezt kiegészíti a jelszó: minden erővel harcolni az ember ember általi kizsákmányolása ellen, amire Moța és Marin halálakor megesküdték. Pandreának gyanús lehetett a dolog, mert megkérdezte Mironovicit, vajon felszólították-e a besúgásra, mire válasz: „nem érdekel, politikus vagyok”. Pandrea értetlenkedett: „érdekes, en-

gem sohasem kértek fel". Mironovici szerint a kihallgatók műveletlenek, csak azt kérdezik, amit közösen elhatároztak, féltik a bőrüket. Mire Biriş egykori főnökébe rugott egyet, amikor 1940. szeptember eleji államcsíny kísérletét csődnek nevezte, szerinte Sima már kapitulált, a mozgalmat felszámolták, az államcsínyt Antonescu követte el, és ha tartani akarta volna Károly királyt, Hitler azt elfogadta volna. Sima nem politikus, elvész a részletekben, Dumitru Groza pedig mindenféle embert lapátolt össze húszezres szervezetébe, a történelem ítélete: Sima terrorista, komolytalan, nem politikus.⁶⁴ Nemsokára Biriş – ügynöként – szerveztette a legionárius börtöntársadalom vezetését, illetve hatékonyan belefolyt azokba a spekulációkba, hogy ki vállalja a vezetést, és ki milyen szerepet kapjon a garnizonok és a tartományok élén.⁶⁵ Így a nagyenyedi börtönben 1961-ben új legionárius parancsnokságot szerveztek, tagjai: Biriş, az ügynök, mellette két makacs: Ilie Nicolescu és Alexandru Ghica, és kinevezték parancsnoknak Chioreanut, akit az egyik kisebb börtönkrónikában „az utolsó »felkentnek«” neveztek, sőt ezt a címet adták az átnevelés során született egyik irománynak. Ebben még meg is bélyegezték azért, mert 1961-ben szimulálta az átnevelésben való részvételt: „ügynök, kém, gazember, ájtatos banya és féreg, Codreanu és Sima bóhockodása és ripacskodása jellemzi.”⁶⁶ Chioreanu a maga emlékiratai szerint Biriş önkritikáját nem tudta elviselni, és hazugnak nevezte.⁶⁷ Vissza is került a magánzárkába, majd aztán újra bekapcsolódott az átnevelésbe, egy órán keresztül előadta saját önkritikáját, amelyet akadt olyan volt legionárius, aki azért kifogásolt, mert nem ecsetelte a legionárius bűnöket, de amikor kritikussait lehazugozta, immár Crăciun ezredes lefújta a vitát.⁶⁸ Chioreanu naitvitására jellemző, hogy hitt Simának, amikor becsületszavát adta, hogy nem tudott a jilavai és azt követő gyilkosságokról, csak az elkövetés után értesült a történetekről.⁶⁹

Crăciun ezredes sokat mérgeződött az átnevelés lassúsága miatt, és ahogy a túlélő rabok emlékeztek, kegyetlen ember volt, de visszafogta magát, végül már majdnem mindenkit sikerült rávenni az önkritikára. Először írásban, majd szóban, méghozzá 21 pontba szedett tematika szerint. Ezek: a legionárius szervezett, a román népet sújtó csapás volt; fasiszta jellegű; a burzsoázia eszköze; a bűn iskolája; a misztikus-vallásos konfúzió iskolája; a Kapitány mítoszát odáig vitték, hogy egyesek istent csináltak belőle, és „talán ez volt a legnagyobb bűn, ami elhomályosította a legionáriusok ítélőképességét, és ezért hagyták magukat elkötelezni az árulós és bűnös akcióknak”; fajgyűlöletet hirdetett, kommunizmus- és szovjetellenességével hozzájárul a háború erkölcsi előkészítéséhez; a munkás-ságot el akarta téríteni burzsoáellenességétől; harcolt a Tengelyhez való csatlakozásért; részt vett a bécsi döntésben; 1940. szeptember 3-án kalandor akciókat provokált; bevezette a diktatúrát; német csapatokat hívott be az országba; anarchia szélére taszította az országot, megölte Iorgát és Madgearut, valamint a kommunista Constantin Davidot és Ocskó Terézt; 1941. január 21-én felkelést robbantott ki és gyilkolt; 1944. augusztus 23-a utána hitlerizmus szolgálatába szegődött; a háború után nem élt a kegyelemmel, hanem tovább szervezkedett;

kémkedett; Codreanu becsvágy és bűnöző ösztönök vezették, gyilkolt és gyilkolásra adott parancsot; Horia Sima Moruzovnak volt az ügynöke, olyan merényleteket szervezett, amely következményeképpen megölték Codreanu, ő a román nép legnagyobb árulója.⁷⁰ Mindez csak néhány oldal. De az önkritikusok majd hosszan írtak, volt, aki 70–80 oldalt is, és aztán órákon keresztül beszéltek több száz fős közönségüknek. Közben persze körbevették őket az országban, hadd lássák a kommunizmus vívmányait. Aki nem hajlott a jó szóra, az megrohadhatott, mint George Manu, akit csak akkor vittek kórházba, amikor társai éhségstrájkjal fenyegettek, és ezt Crăciun nem vállalta, de a tüdőbaját már nem lehetett meggyógyítani, 1961-ben meghalt.⁷¹ És akadt, aki megzavarta az átnevelési színjátékot: Alexandru Ghica herceg, a Siguranța főnöke (a nemzeti-legionárius államban). Amikor Crăciun ezredes rászólt, hogy húzza ki magát, ha vele beszél, visszabeszélt: „Neked kellene térdre ereszkedni a mártírok ezen sokasága előtt, amely a nemzet keresztjét hordja, mely nemzetet húsz év óta minden nap megfeszítetek.” Aztán, amikor kivezették a teremből, még vissza kiabálta: „Inkább itt halok meg, mint a ti szabadságotokban.”⁷² De akkor sem jártak vele jobban, amikor megutaztatták a külvilágban, és az ezredes kérdésére, hogy mi tetszett neki a legjobban, azt válaszolta, hogy a szomorú fűzek. És megint mehetett a magánzárkába.⁷³ Ugyanakkor másoknak azt a tanácsot adta, hogy vállalják az önkritikát a túlélés érdekében.⁷⁴ De aztán állítólag ő is beadta volna a derekát,⁷⁵ bár a legionárius hagyomány szerint még akkor sem tette ezt, amikor fiának a levelével próbáltak nyomást gyakorolni, hanem arra a román vajdára hivatkozott, akinek fiait a törökök Konstantinápolyban a szeme láttára fejezték le, bárha megengedte volna, hogy áttérjenek a muzulmán hitre, megkegyelmeztek volna nekik.⁷⁶ Egyébként Ghicát még Antonescu rendszerében ítélték 12 év kényszermunkára, és amikor a kommunisták bíróság elé állították, megtagadta a választ, mondván, hogy nem ismeri el az idegen hatalom által kreált rendszer bíróságát, ezért elmebetegnek minősítették, és egyszerűen meghosszabbították a börtönét.⁷⁷ Állítólag elengedték volna még az 50-es évek elején, ha azt vallja, hogy Pătrășcanu az ő besúgója volt. De nem tette.⁷⁸ Börtön-tízparancsolatának első parancsa az volt, hogy a börtönigazgatósággal nem szabad szóba állni, mert a végén beszervezik a rabot, ugyanakkor megbocsátó módon kell viselkedni az örökkel, mert azok csak egyszerű emberek, akiknek el kell tartaniuk családjukat. Az utolsó parancsolat az Istenbe vetett hitről szólt.⁷⁹ Ez tartotta életben.

Az önkritika színterein, a kluboknak nevezett gyűléseken másféle pszichodráma zajlott. A Légio papja, Codreanu titkára Dumitrescu-Borșa volt az egyik első szimbolikus figura, aki megírta önkritikus nyilatkozatát, és másokat is erre biztatott, mondván, hogy tőlük függ több ezer legionárius szabadon bocsátása. Az ő biztatására is lépett a fogolynyilvánosság elé Radu Gyr.⁸⁰ Az a Gyr, aki valamikor a Légio himnuszát írta a Kapitányért vállalt halál örömről, és akinek versei celláról cellára jártak. („Egy pláj lábának balladája” című hosszú mioritikus költeményét morzejelekkel tette közzé, és ez aztán a Securitate le-

véltárából került elő...)⁸¹ Önkritikája „megsemmisítő hatást gyakorolt a legionárius főnökökre és sok fanatikusra” – jelenthette elégedetten Crăciun ezredes, és idézett is: „Megtagadom a szolidaritást azokkal, akik a bukaresti vágóhídon az általuk megölt embereket akasztották a horgokra. Elítélem Duca, Iorga gyilkosait, és elítélem az összes gaztettet és az összes gonosztevőt élükön Horia Simával.” Érdekes, az ezredes arról nem jelentett, hogy Gyr Codreanu is szidta volna. Vajon megkerülte? Holott kellett volna. De mások pótolták. Vojen – aki az egykor az egész ország figyelmét felkeltő temetéseket szervezte – négy órát beszélt. Aztán jött a Gárda pénztárosa, aki arról beszélt, hogy a nagy kapitalisták miként finanszírozták Codreanu. De igazán Victor Biriş gyakorolt „katasztrofális hatást”. Napokon keresztül leplezte le önmagát és még inkább Codreanu, majd Horia Simát, és természetesen felszólította a többieket, hogy őszintén vallják meg az igazságot. Többen rosszul is lettek, szívrohamot kaptak, májuk felmondta a szolgálatot, Biriş beszéde „általános összeomlást okozott azok körében, akik a Vasgárda »szürke állományát« és »rendíthetetlen oszlopát« látták benne”.⁸² Annál is inkább nagyobb lehetett a hatás, mert a simisták voltak „a legaktívabbak”, és terrorizálták azokat, akik Simáról a legkisebb rosszat merték mondani.⁸³ Most pedig Sima egyik legközelebb barátja mondta el mindazt, ami benne volt a Crăciun-féle tematikában. A codrenisták éppen azért vetették magukat hamarabb alá az átnevelésnek, mert Simát bűnösnek és felelősnek tartották a sok legionárius meggyilkolása miatt. Az önvádaskodás vádaskodással és egymás szidalmazásával párosult. Dumitrescu-Borşa nyíltan önkritikára szólította a még vonakodó főnököket, és felelőssé tette őket a sok bebörtönzött legionárius szenvedéséért.⁸⁴ Az átnevelés csúcspontja Petraşcu önkritikája lett. Először írásban fejtette ki, hogy Codreanu ukrán, német, magyar keverék, szifilitikus – ecsetelte diadalittasan Crăciun ezredes.⁸⁵ Aztán beszélt is Petraşcu. Először egy klubban mutatta meg, mit tud. Megfelelt a kánonnak, de – emlékezik egyik tanú – „a mondatok közötti csend és a hanghordozás tökéletesen érzékeltették, hogy mit szánt az ajtó mögött hallgatózó tiszti karnak és mit a történelemnek.”⁸⁶

A történelem volt az átnevelés tétje, az emlékezet átalakítása. „Nem lesztek elveiteknek megfelelő hősök” – mondta egy vallató tiszt áldozatának. „Álarcos hitványok lesztek, minden erény híján. Azt csinálunk belőletek, amit mi akarunk, és nem, amit ti. Akkor múltok ki, amikor mi akarjuk. Először szörnyeteggé alakítunk át titeket... Aztán módszereinkkel arra kényszerítünk, hogy azt nyilatkozzátok, amit mi akarunk. Ezeket a tüzes vassal kicsikart nyilatkozatokat megőrizzük tanúságként, levéltári aktaként, és ezeknek megfelelően fogják írni a történelmet. Megőrizzük a dossziékat, amíg el nem pusztultok. Mi is meghalunk. Ezekből a dokumentumokból fogják írni a történelmet a jövő nemzedékek számára. Így a kutatók azt írják, amit mi akarunk. Nem a valóságot. Olyan történelmet csinálunk, amelyet akarunk, amilyen nekünk megfelel. Ti, amilyen hülyék vagytok, azt íjátok le saját kezeitekkel, amit mi akarunk. A holnapi ostobák pedig elfogadják azt, amit a magunk által szerkesztett dossziékban

találnak. Az egész »pitești művelet« azzal a folyamattal ér véget, amelyet most szervezünk. Be fogjuk bizonyítani, hogy az összes pitești atrocitást a CIA zsoldjában álló Legionárius Mozgalom csinálta nagy pénzek ellenében. Kapcsolatot és analógiát teremtünk az általatok elkövetett összes bűnnel, kezdve Manciu meggyilkolásától Piteștivel bezárólag... Bemutatjuk, hogy ti terjesztettétek ki a pitești módszereket a Duna-csatornára, Szamosújvárra, Ocnele Mari-ra, Târgu Ocnára... [...] Ezzel eltemetjük a Legionárius Mozgalmat, és nem hallanak majd róla. És ha mégis, akkor az általunk készített változatot ismerik csak.”⁸⁷ Valóban így történt – egy ideig. Nichifor Crainic, aki éjszakánként az ágyban feltérdepelve sírva imádkozott,⁸⁸ az átnevelés során „A gyilkosok fészke” címmel olyan elemzést írt a történeletről, amelyet a két szekus historikus a Vasgárda első komoly monográfiájába annak rendje és módja szerint úgy bedolgozott,⁸⁹ hogy ma Crainic-apologétai plágiummal vádolják őket – és némileg okkal,⁹⁰ bár szemmel láthatóan más önvallomásokat is felhasznált a két szerző. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy plagizált és plagizátorok egyazon kánon szerint dolgoztak: a Crăciun-kánon szerint.

A plagizáltak viszont élhettek a kettős beszéd, sőt az áthallások lehetőségével. Radu Mironovici, a Szent Mihály Légión egyik alapítója, Codreanu munkatársa, az átnevelésben tevékenyen részt vett,⁹¹ a cellában pedig előadta a maga „balladáját”, a Vasgárda eposzát, ami Pandreának tetszett, de Biriș már annyiszor hallotta, hogy egyszerűen debilisnek nevezte.⁹² Igaz, ez a Biriș 1960 végén kemény jellemzést adott „debilis” cellatársáról: burzsoá papfiú, naiv, de saját érdekeit jól érvényesítette, kényelmesen élt, azt mondta a cellában 1940-ben, hogy ő vette rá Totut a zsidó diák lelövésére, azt mondják, nem ügyes, de ő volt az egyetlen főnök, aki 1933-ban el tudott rejtőzni, kihallgatáskor megjártssza a feledékenyt, kétszínű, 1943-ban Iosif Costeát nevezte ki a mozgalom főnökének, de közben mindenkit leváltott a környezetéből, így Costea elszigetelődött, Petrașcuval, Sima odaadó hívével karöltve jár a zárkában, közben antisimista, ő, Biriș, kétszer volt vele egy cellában, órákon keresztül magasztalta Codreanút, gúnyt űz a kommunizusból, a fiatalok már Sima mellett állnak, ő már túlélte magát, vele eltűnik az első legionárius nemzedék,⁹³ hiszen egyike volt a hat légiónalapítónak. Egyik besúgó szerint nemcsak platói szeretetet táplált vezére iránt, de csalódnia kellett. (A Vasgárda képes krónikája szerint, amelynek társszerzője volt, Mironovici az apáccákkal jött össze.)⁹⁴ Simát ördögnek és gyilkosnak tartotta, aki azt mondta neki, hogy Codreanutól kapott egy erőszakra szólító levelet, de ezt sohasem mutatta, és nem is tagadta a kihallgatáson sem, inkább a halál, semhogy Simát lássa. Nem tagadta meg önmagát, amikor azt vallotta, hogy 1921-ben ismerte meg Codreanút, a fiatal ügyvédet [aki ekkor még csak diák volt], de „hamar elhatároztam, hogy mellette maradok. Minden erőmet kifejttem, ahol kellett. Elhagytam a családomat, barátaimat, és sohasem visszakoztam, akkor sem, amikor helyzetemről, egészségemről vagy tanulmányaimról volt szó.” Viszont a végén már úgy nyilatkozott, nem érti, hogyan láthattak egyesek istent Codreanuban.⁹⁵

Iosif Costea önvallomásában azt hangsúlyozta, hogy a mozgalom kialakította Codreanu csalthatalmának mítoszát, a nép kizárólagos vezetésére tört, magának vindikiálta a jogot, hogy meghódítsa a hatalmat, és minden eszközzel megtartsa, visszaéléssel, erőszakkal, terrorral és bűnnel.⁹⁶ Csak a neveket kellett kicserélni, Codreanut Gheorghiu-Dejre, a mozgalmat a kommunista pártra, és már mindenki tudhatta, hogy hol van, és miről van szó. Viszont úgy is lehetett gondolni, hogy a kommunizmus végül is azt valósította meg, amit a legionarizmus akart. Dumitru Stăniloae, a ma már legnagyobb román teológusnak tartott lelkész oszlatta el: „Ne sírjatok a legionárius szervezet elöregedett és romos falánál, hanem lépjétek az új vár felé, amely egyre szebbet épít a román nép életében, és amelynek kapuira ki van írva: a szabadság vára.” A tudós dogmatikus a cetate kifejezéssel élt, amelyet rosszul és szó szerint várnak fordítottam, holott a civitasra utal, és pedig arra, amit Szent Ágost *Civitas Deinek* nevezett, Isten államának, Pázmány Péter pedig Isten városának. „Megvallom, hogy egy ideig én is kételkedtem a szocializmus építésében. Azt hittem, hogy utópia, azt hittem, fenyegeti az én keresztény hitemet, de egy idő óta megnyitottam a lelkem a jó akarata előtt és önmegvalósításának ereje előtt. Krisztus azt mondja nekem, a hívőnek, hogy adjátok meg Caesarnak, ami Caesaré és Istennek, ami Istené. Isten nem kéri azt, ami Cézáré, azt sem, hogy ellenszegüljek Caesarnak. A hitből nem kell államellenes következtetéseket levonnom. A szocializmus a társadalmi kérdés radikális és végső megoldása, korunk történeti szükségszerűsége. Mindenütt győz. Új lépcsőfok, amelyre fellépett az emberiség a maga állandó haladásában, olyan fok, amelyről nem lehet visszalépni.”⁹⁷ Ennél pontosabb hűségnyilatkozatot már aligha lehetett tenni.

Crăciun ezredes megbízhatóbb krónikásról is gondoskodott, mint amilyenek az önkritikus legionáriusok voltak. A másik ideológiai partról is odarendelt egy rabot, Petre Pandreát. Ez kifejezetten baloldali volt, és értelmiségi mandarinnak tartotta magát, olyannak, akít magányos tudósnek predestinált a sors, hogy hat nyelven olvasson a könyvtárában, és írjon, de ehelyett ügyvéd lett, „politikai leprásokkal” került össze a bíróságokon,⁹⁸ közben viszont valóban sokat írt. Talán ő volt az egyetlen, aki tudta, mi a marxizmus, kreatív eszmetörténész volt, Montesquieu-ről értekezett németül, Hitler-ellenes könyvet is közzé tett már 1933-ban. Hatszor börtönözték be, mert mindig rendszerrel szembenállókat védett, 1933–44 között kommunistákat és zsidókat, még cikkekben is, 1947–48-ban parasztpártiakat, 1953–58-ban szerzeteseket és szektásokat. 1944-ig négyszer tartóztatták le, de mindig csak néhány napra, legfeljebb egy hétre, utána tíz évet töltött börtönben: 1948–52- és 1958–64-ben.⁹⁹ Először elsősorban azért, mert annak a kommunista Lucrețiu Pătrășcanunak volt a veje, aki maga is kemény belügyminiszterként gyakorolta a hatalmat, majd a belső hatalmi harc áldozata lett, az egyetlen komoly értelmiségi a műveletlen, bűnöző bandában. 1958-ban Pandreát azért, mert legionáriusokat segített, 15 év kényszermunkára ítélték. A titkosrendőrség azonban tisztában volt azzal, hogy „inkább alkalmazkodásra képtelen, mint ellenség”.¹⁰⁰ Soha nem tett lakatot a szájára. Nem kétséges,

igaza van az egyik régi legionáriusnak, Crăciun felhasználta őt az átnevelésben,¹⁰¹ de abban aligha, hogy Pandrea, aki maga is áldozat volt, cinikusan kiszolgálta volna a hatalmat. Élt a lehetőséggel, és élvezte a társaságot, mint megfigyelő régi ismerősökre akadt. Alexandru Ghica ifjúkori barátja volt, miközben szemben álltak, ő – mint gunyorosan nyugtázta – maga a bolsevik, a herceg az antiszemita monarchista, de 1922 után nem találkoztak, úgy elválasztotta őket a politika, hogy nem is ismerték meg egymást, most pedig a 60-as évek elején Enyeden újra találkoztak, és Pandrea jobban sajnálta az immár két évtizede börtönlakó egykori ügyvédkollégát, mint saját magát. Pandrea már semmitől sem félt, az írásban élte ki magát, és Crăciun, a pszichológus pedig adott neki papírt és tollat, közben összerakta mindenkivel egy cellában, aki számított, hadd jegyezzen le mindent. Fel is tette a kérdést: „Mit keresek közöttük? Különös az én sorsom. Gyűlöltem őket és támadtam őket, aláírva a nevemet, míg mások rettegtek a pisztolyaiktól. Ma itt vagyok közöttük, és hallgatom a balladáikat, elbeszéléseiket, adomáikat, ostobaságaikat, és látom szenvedéseiket, amelyek közösek.” És hallgatta a mintegy 40 legionárius vezető „drámai gyónását” a „pokoli légkör”-ben „szenzációs meglepetésekkel”.¹⁰² Sőt, végig hallgathatta az utolsóig. Mert 1963 elején már kiengedték azokat, akik élen jártak az önkritikában, mint Dumitrescu-Borşa, Vojen, Biriş. Ezek már cikketek is írtak a *Glăsur patriei* (A haza hangja) című – nyugati románoknak szánt – folyóiratba. 1964 elején Radu Gyr ki is fejtette, hogy a legionáriusok többsége fogékony volt a „morális rothadás mikróbaival szemben”. Codreanu parazita életet élt, pedig miközben szegénységet hirdetett, meggazdagodott, megerőszkolta Cantacuzino tábornok inasának nővérét,¹⁰³ ami nem valószínű, mert mások megírták volna emlékirataikban.

Az ellenállók megpuhítására az ezredes 1963 októberében Petraşcut léptette fel. Az önvallomás négy gyűlést vett igénybe, nagy beszédét hangszórók továbbították azoknak, akiket az udvarra tereltek. Amit mondott, „fájdalmas, patetikus és becsületes volt” – emlékezett Pandrea, aki jóval hosszabban kivonatolta, mint Crăciun ezredes említett jelentésében. És szép volt a finálé: „Feltétel nélkül megadom magam. Megadom magam a haza és a történelem színe előtt.”¹⁰⁴ Sőt, Chioreanut is letolta, mert nem volt elég önkritikus, saját eljárását pedig azzal magyarázta, hogy már csak egyetlen célja van: kiszabadítani társait a börtönből, és tüdőbajos létére nagyokat szívott cigarettájából, hogy már minél hamarabb vége legyen neki is.¹⁰⁵ Pandrea Biriş aljas jezsuitának, mefisztói figurának tartotta, bár pletykái meglepték, Petraşcut viszont igazi, egyenes dáknak. Azt elhallgatta vagy nem vette észre, hogy Alexandru Ghica egykori főnöke, Sima szidalmazásának hallatára valósággal megkövült, annál is inkább, mert egykori harcostársa őt is a misztikusok és a korlátoltak közé sorolta.¹⁰⁶ Az önkritikának ugyanis kötelező eleme volt a még ellenállók ostromozása is. Pandrea csak egy valamit felejtett el megemlíteni, vagy talán hagyatékának gondozói felejtették el, és pedig azt, hogy valóságos káderesként működött, de úgy, hogy kenyéradó gazdáiba is finoman belemart. Radu Mironovici börtöndossziéja ép-

pen azzal a néhány soros jellemzéssel kezdődik, amelyet ő, a fogoly a másik fogolyról adott – 1962 szeptemberében: „Fizikai és szellemi roncs. Fogak nélküli oroszán és karmok nélküli tigris. A legionárius múlt borzalmainak muzeális emléke. Ért a mechanikához. Műszereszként dolgozhatna egy GAS-vállalatnál... Havi 250 lejes nyugdíjat javasolok... A R. Népköztársaság nagylelkű lehetne ellenségeivel szemben. Példa lenne a szocialista humanizmusra. Nyugdíj az Auschwitz típusú kemence helyett.”¹⁰⁷ Azért Pandrea is ama bizonyos képes krónikában kapott egy fricskát, amikor úgy jellemezték, hogy reggel szocialista, délben a legionáriusokat védte, este az apácákat, viszont jelenléte hasznos volt, mert marxista alapokon hozzáértéssel vitatta a problémákat.¹⁰⁸

Crăciun ezredes jó gazda volt, mindenkit hasznosított. Büszkén adott számot arról is, hogy az a legionárius parancsnokság, amely korábban felgyújtotta a gyárat, ahol kényszermunkát kellett végezniük, megverte a gyárigazgatót, és 1959-ben nem szalutált a börtönőröknek, 1964-re olyan jól dolgozik, hogy a termelés értékét megkétszerezték, újításokat vezettek be, és racionalizáltak,¹⁰⁹ és vele már-már kedélyesen el-elbeszélgettek. Végül azonban mindennek vége szakadt, mert a pártvezetés célként tűzte ki az általános amnesztiát, amelyet fokozatosan léptettek életbe. 1962-ben 1805 legionáriust helyeztek szabadlábra, 1963-ban 1118-at, 1964-ben 6255-öt. Az összes amnesztiált fogolylétszám: 15 035, ennek tehát 42%-a legionárius volt. De még távozás előtt alá kellett írniuk egy nyilatkozatot, amelyben megfogadták, hogy semmit sem mondanak el, amit a fogságban láttak és hallottak.¹¹⁰ A végén még azt a néhány foglyot is kiengedték, akik nem írtak alá semmit, sőt nem tagadták meg korábbi nézeteiket, ami belügyi nyelven azt jelentette, hogy folytatják „az ellenforradalmi tevékenységet”.¹¹¹

A börtönmúlt mára átheorizálódott, de hogy akkor milyen volt, amikor szabadlábra kerültek a legionáriusok, nehéz leírni. Íme egy tanú: „Sírva indultunk. Megszakadt a szívünk a fájdalomtól, a megaláztatástól, a tehetetlenségtől. Legyőztek, végleg legyőztek. A több ezernyi nagyenyedi emberből néhány tíz átnevelődött, olyan aljasul viselve magát, hogy aljassabbul nem is lehetett, de a nagy többség megpróbált kibújni, mindenki, ahogy tudott. Mintegy kétszáz hajlíthatatlan maradt, nem kompromittálta magát. Most mind elhagytuk a börtönt, legyengülve, rongyosan, mocskosan, árnyékai annak, amik 20 éve voltunk. Sokakat hordágyon vittek, annyira betegek voltak. Mind szájalmasan néztünk ki. Minden állomások azt vártuk, hogy ez a rossz vicc véget ér, de csalódtunk: a nagy börtön felé mentünk.” Igaz, akadt, aki azt hitte, hogy az amerikaiaknak köszönhetik a szabadulást. De az idézett emlékező keserűen arra gondolt, „elvették tőlünk az esélyt, hogy mártírként haljunk meg”.¹¹²

Aurel Cioran, aki csak hét évet kapott még az első letartóztatási hullámban, egyik 1996-os levelében így vallott: „A mozgalom hitre alapozott »hadsereg« volt. Oly sok vesztes (vagy – ki tudja – győztes ...) csata után, miként a filmekben vagy regényekben láthattad, a túlélők hallucinálva bolyonganak a harcmezőn. Magukban hordják a borzalmat, a vereséget, a holtakat, a sebeket, igen, a soha nem gyógyuló sebeket.”¹¹³

Emil Ciorantól – aki mindent átvészelt Franciaországban – nem volt szép, hogy miután 1981-ben öccse elmondta neki, mi mindenben ment keresztül, és mondta mindezt „keserűség, gyűlölet és bosszúvágy nélkül”, akkor szerelmének írt levelében így értékelte öccse magatartását: „Egy *rabszolganép* bölcsessége.” S azt még hozzátette, Aurel úgy nyilatkozott, ha tudta volna, mi vár rá, öngyilkos lett volna.¹¹⁴

Néhány legionárius viszont éppen azután követett el öngyilkosságot, hogy szabadon engedték. Biriş azért, mert árulónak tartotta saját közege. Chioreanu szemrehányást is tett neki, hogy „ebbe a morális mocsárba vitte” őket, hozzátéve: „Inkább maradtunk volna ott, mintsem hogy a börtönszenvedést a kinti megaláztatásokkal és nélkülözésekkel váltsuk fel.”¹¹⁵ Petraşcu pedig azért, mert újabb kihallgatásokon olyan gorombán bántak vele, hogy attól félt, megint bebörtönzik.¹¹⁶ A legionáriusokra ugyanis figyeltek. Igaz, a legionáriusok csak helyeselhették Ceauşescu függetlenségi politikáját, eltávolodását a szovjet vonaltól, azt, hogy Csehszlovákiába nem akart bevonulni a Varsói Szerződés többi államától eltérően. Viszont a belügyi szakemberek tartottak attól, hogy az 1968-as fejlemények hatására önállóan mozgolódní kezdenek, és a rendszer ellen fordulnak, tartottak attól is, hogy emlékirataikat megírják, ami az 1964-es amnesztia ellenére csak rossz fényt vethet a rendszerre, amelyet végül is az egykori pribékek igazgattak. A titkosrendőrségi statisztikák sokat mondanak. 1968 első napján készűl kimutatás szerint addig 424 464 figyeltek meg, ennek 25%-a parasztpárti és liberális volt, 6% úgynevezett nacionalista, 28% legionárius. 1968 decemberében így alakultak át a számok: 49 319 megfigyelt közül 20 338 volt legionárius, tehát az összes 41%-a, korábbi elítéltek: 15%, parasztpártiak és liberálisok: 10%, más pártnak tagjai: 3%, nacionalisták: 4%, egyéb: 27%. 1968 decemberétől 1969. május 1-éig 510 embert vetettek vizsgálat alá, ebből csak 23% legionárius, 15% más polgári pártokhoz tartozó, 61% politikai előzmények nélkül került a körbe.¹¹⁷ Ezekről a kategóriákról pontosan nem mindig tudni, hogy mit fednek. A nacionalisták nagy részét feltehetően a magyarok tették ki. A politikai előzmények nélküliek viszont jelentős részben olyanok lehettek, akik a Szovjetunióban végezték tanulmányaikat, vagy szovjet kötődéssel gyanúsították őket, vagy azzal, hogy már nem rokonszenveznek a nacionálkommunista rendszerrel, amely 1964-ben látszatliberalizálódással vette kezdetét óvatos előkészítés nyomán.

1964-ben lezárult a román börtönvilág szürrealista realizmusa. Ennek a vasgárdisták csak az egyik áldozatai voltak. És nemcsak áldozatai, hanem kialakítói is, mert a kommunisták mellett ők hirdették meg először a „ki kit győz le” kíméletlenségét. A kommunisták megvalósították. Igaz, az Antonescu-rendszer már minden képzeletet felülműló módon gyilkolta a zsidókat, de ahhoz hadiállapot kellett, és olyan szövetséges, mint a náci Németország. A kommunista börtönvilág igazi áldozatai azok voltak, akik valóságos demokráciát akartak, az ártatlanok, akik szabadabb emberi életet akartak, és azok, akik annyira ártatlanok voltak, hogy még perbe sem fogták őket, csak benn tartották, mint

Méliusz Józsefet. Az emberi szenvedés mindig tiszteletet parancsol, viszont azt is látni és tudni kell, hogy ki miért szenvedett. De ezt honnan is tudhatjuk, amikor az élet bonyolít, mi meg egyszerűsítünk. Lássunk néhány példát.

Horia Cosmovici a Codreanu-perben védőügyvédként szerepelt. A nemzeti legionárius államban Antonescu a Propaganda Minisztérium élére akarta állítani, de Alexandru Constant megfúrta, hangoztatván, hogy ő Göbbels alatt szolgált Berlinben, és jobban tudja, mit kell tenni. Ezért Cosmovicinak csináltak egy államtitkárságot, amelynek a legionárius doktrínával kellett volna foglalkoznia. Írt két kis broszúrát, de az államtitkárságról lemondott, hogy fő szerepet játszasson abban a perben, amelyben aztán megsemmisítették a Codreanu-perben immár két éve hozott ítéletet; ezután újságíró-iskolát alapított Constanttal, majd a legionárius felkelés során letartóztatták,¹¹⁸ 1941 júniusában pedig mehetett a frontra. 1943-ban kíváncsiságból felkereste – az immár boldoggá avatott – Vladimir Ghikát, akinek hatására áttért a katolikus vallásra.¹¹⁹ 1944 után hetszer tartóztatták le, és 1964-ig 17 évet töltött börtönben.¹²⁰ Ghika, Maritain, Papini tanítását adta tovább, még hozzá franciául, mert franciára tanította fogolytársait, akiknek aztán saját téziseit is betanította, majd mikor kijött, saját tanításaiból összeállította „A keresztény politikus kézikönyv”-t.¹²¹ 1969-ben görög katolikus pappá szentelték. Ghika szellemét élte: „A mai ember jobban keresi a békét, mint a szabadságot. Nincsen béke csak Krisztus igájában.”¹²²

Ebben találta meg saját lelki békéjét Nicolae Steinhardt, akit 1958-ban tartóztattak le, és a börtönben a legionáriusok közösségében áttért a zsidó vallásról az ortodoxiára, ő, aki oly csípős gúnyal figurázta ki az „új nemzedéket”, annak Indiából megjött vezérét, Mircea Eliadét Fakiriade névvel aposztrofálta, aki hangzatosan és zavarosan nyilatkoztat ki valamit „a kozmikus nászról”, és a tükörben szemlélve önmagát elégtétellel állapíthatta meg: „Ugyanaz vagyok, és mégsem. A Színeváltozás modern titka!”¹²³ Most ezt élte át, miközben keserűen tette szóvá Nae Ionescunak ama kijelentését, hogy akiben nincs román vér, lehet jó román, de nem lehet román; márpedig – vetette ellen Steinhardt – Istennél lehetséges az, ami az embernél,¹²⁴ így lett „megkeresztelkedett zsidó és román nacionalista”, hogy aztán a jilavai cellában egy macerománal együtt szeressék mindazt, ami román, egy másik legionárius, aki bocsánatot kért tőle, mert legionárius, elmondhassa, hogy ha már így állnak, ő is bocsánatot kér, mert zsidó, Szamosújvárt láthassa, hogy milyen a kétségbeesés mocsara.¹²⁵ Ő nem esett kétségbe. Stelescu gyilkosaiban Camus-féle autentikus lázadókat látott, akik maguk is tudták, hogy az áldozattal együtt a biztos halálba mennek.¹²⁶ Számára: „Codreanu esete: a tragikus vereség és halál fenségessé teszi, kiemeli a világból és a mulandóságból. Ha győz, biztosan bepiszkítja a politika és a realitásban való elkötelezettség.”¹²⁷ Mindezt Steinhardt élete fő művében, „A boldogság naplójá”-ban fejtegette. Hálás volt Noicának, hogy az ő vele való barátkozás juttatta börtönbe.

Constantin Noica pedig – már ironikusan – maga is úgy nyilatkozott, hogy a börtönévek voltak élete legszebb évei.¹²⁸ A sors iróniája: 1946-ban jelentkezett

a bukaresti néptörvénytörvényeseken, hogy ítéljék el 1940-es – valóban véresszájú és gyilkosságra uszító – cikkei miatt, de elküldték, majd kényszerlakhelyet jelöltek ki egy kis vidéki városkában.¹²⁹ 1958-ban viszont elővették ma már nevetségesnek tűnő vádakkal. Ezek: államellenes szervezkedés, Cioran és Eliade könyveinek terjesztése, ellenséges rádióadó hallgatása. Ezzel szemben csupán szűk baráti körben beszélgettek és vitatkoztak, többek között a Hegelről és Goethéről szóló kézíratairól, amelyeket a kiadóknak is felajánlott kiadásra (és persze elutasították).¹³⁰ Noica főbűne az volt, hogy Ciorantól egy levélben tudakolta, mi a véleménye a magyar 56-os forradalomról, mire a párizsi barát nyílt levelet írt a „távoli barátoknak”, aki erre válaszolt, és a maga módján a rendszer apológiáját adta elő, de úgy, hogy az önálló gondolkodásra vallott, mert a hegeli dialektikával élve azt sugallta, hogy mivel minden állandó mozgásban van, a tézis és az antitézis után jön a szintézis.¹³¹ Az ügyész szerint Ciorannak már lötyögnek a fogai, de Noica „éles fogú éhes farkashoz hasonlít”.¹³² 25 évet kapott, és a fogai mind kihulltak. Viszont megkötötte a maga alkuját a hatalommal. Kölcsönösen manipulálták egymást – legalábbis azt hitték magukról. Ugyanakkor Noica nem lett besúgó, róla jelentettek. 1971-ben az illetékes őrnagy éppen azt, hogy „soha nem lehet tudni, mit gondol”.¹³³ Írásai világosak. A *Glusul Patriei*-, „A haza hangja”-ban az övé lehetett a legmesszebb szóló hang. Cikkeiben leszámolt azon korábbi téves hiedelmeivel, melyek szerint az új társadalom nemzetietleníti a román népet, csak a nyomort osztja el, és korlátozza a sajtószabadságot. Egyébként megvan „a részünk az égből” – a román kultúrát szabadon lehet művelni.¹³⁴ Innen az új divatos ideológiai formula: „ellenállás a kultúrával”, amivel úgy élcelnek, hogy nem volt más, mint „nem ellenállás a kultúrával”. Ezért engedték.¹³⁵ Noica mindent megírhatott, amit akart. Visszavonult egy Nagyszében melletti hegyvidéki településre. Tanítványok köre épült ki Noica köré, olyan filozófiát műveltek, amely éles ellentétben állt az ideológiai primitivizmussal, a mester viszont úgy manőverezett az univerzalizmus és a partikularizmus között, hogy a végén ennek olykor komikus formáját produkálta, különösen – Heideggert mímelő, tehát a paródia paródiáját kínáló – szófejtéseivel, a szerinte lefordíthatatlan román kifejezésekkel, amelyeket angol fordításban is a világ elé tártak.¹³⁶ Elég egyetlen példa: az *întru* előljárószó, amelyről ő maga úgy nyilatkozott, hogy filozófiája lényegét tartalmazza.¹³⁷ Íme „egy terminus, amely Hegelnél hiányzott”,¹³⁸ tehát szüksége lett volna rá. A latin *întró*ból (*intro* > *întru*) származik. De románul nemcsak azt jelenti, hogy valamiben benne vagyunk, hanem azt is, hogy törekszünk arra, amiben benne vagyunk, mert nem vagyunk egészen benne, megnyugvást lelünk, de nem adjuk fel törekvésünket, és az *întru* végül egyszerre jelent bezárkózást és nyitást. Ez a szó így a létezésben magában felbukkanó alapvető ellentmondásokat hordozza.¹³⁹ A szó jelentőségét mi sem jelzi jobban, mint az, ahogy egyént és közösséget minősít, a szó maga a nyitottság és zártság dialektikája. „Ránézel az emberekre – jegyezte fel Noica filozófiai naplójában –: van bennük nyitottság, rá vannak kényszerítve, hogy mindenfelé nyitottak legyenek, de gyakran nem tudnak bezárkózni, nincs ben-

nük zárkózás, tehát nincsenek. Nincs lélelteli szelleml mag bennük, kulturális jellegzetesség, nem tartoznak sehova, nem indulnak ki sehonnán.”¹⁴⁰ A közöshéghez való tartozás viszont megvált, és pedig az *întru* jelentéséből következik, hogy „saját történelmének meghatározottságai révén civilizációnk adott térben volt. Nem rajzott ki, mint a hellén civilizáció, kolóniákat hozva létre a szomszédos partokon, a teret nem hozzávetőlegesen mérte ki magának, mint a germán, nem gyarmatosított másokat, mint az angolszász. A Kárpátok körüli térben volt benne és rajta (=întru). Ezen a téren átmentek más népségek, de csak átmentek. Mi benne maradtuk. És olyan jól álltunk benne és rajta, hogy egyes vándorló népek körülötte kellett hogy megtelepedjenek, míg mások beleolvadtak létünkbe.” A természetben és rá törekedve, benne elmélyülve bontakozott ki a román civilizáció – valamiféle permanens reintegrációban. „Szelleml életünk ott volt az anyatermészet mindent átfogó és jelentésekkel teli valóságában és benne elmélyülve, a konkrét valósnak azt az érzését nyújtva, amelyről mindazok beszélnek, akik ismerik a román lelket. De amíg más népek a szelleml szembeállították a természettel, itt ezek kiegészítették egymást, a szelleml legerősebb megnyilatkozásaiban sem csapott át önnön szélsőségeibe.”¹⁴¹ Ez a fejtegetés harmonizált a nacionálkommunista irányzattal. Ugyanakkor visszanyúlt a legionárius múltba. Egyik régi barátja szerint, akinek elitista elképzeléseit fejtegette, ő „volt az autentikus és régi hűségés legionárius és ő a jövőbeni lehetséges legionárius modellje”. Erről a múltról viszont nem beszélt, ha rákérdeztek, kitért: „Hogy miért voltam legionárius, arról kikérdeztek a Securitaténál.”¹⁴² A börtönben viszont nyíltan is beszélt a Vaszgárdáról, természetesen bizalmasan. Egy matematikus fogolytársával a viszonyok, a viszonylatok problémájáról beszélgetett, és ismereteit alkalmazta is a mozgalomra, a fülébe suttozva, hogy mások ne hallják: „A Légió tragédiája kifejezetten egy viszony megszakitása volt, a legionárius elitek és a tömegek közötti. Ez a viszony nem funkcionált, ezért a Légió vereségéhez vezetett. Először a Kapitány meggyilkolása megszakitotta a lényeges viszonyt a szimbólum hordozója és parancsnokai között. Másodsor, a viszony megszakadt akkor, amikor [1939] szeptember 21–22-én a Légiót lefejezték, [a bebörtönzött legionáriusokat királyi parancsra megtizedelték], és így a legionárius tömegek hierarchikus úton nem tudtak kihez viszonyulni. Ott maradtak a különálló fészkek, amelyek saját fejük után cselekedtek, mint Iorga és Madgearu esete példázza, de ez katasztrófális hatott a legionáriusokkal szembeni bizalomra. Harmadsor Antonescu diktatúrája alatt megszakadt a viszony a legionárius számúzetéssel. Negyedsor megszakadt a viszony most, amikor oly sok legionárius vezető hal meg a börtönökben. Lehet, így kellett lennie, de ha van utolsó ítélet a népek számára is, meglátjuk, hogy a Legionárius Mozgalomnak – amelyben mi a román nép szubsztanciáját láttuk – miért kellett elpusztulnia.”¹⁴³

Noica kárhoztatta a gyilkosságokat, bírálta a mozgalmat, de nem határolta el magát attól, ami a Légióba vitte és ott tartotta.¹⁴⁴ Valami olyasmit azért mondhatott Steinhartnak, hogy Simának a következő sürgönyt akarta elküldeni:

„Codreanu gyilkosságának napján kértem felvételemet a Légióba, Nicolae Iorga meggyilkolásának napján kérem elbocsátásomat.” Szerénységből nem küldte el. Steinhardt pedig megjegyezte: „Szerénységből engedünk, törődünk bele hitványságunkba.”¹⁴⁵

Noica ezt is megírta, és ez lett volna az első börtönbeszámoló, ha megjelenik. „Imádkozatok Sándor testvéért” – hangzik a címe. A címadó figura szovjet tiszt, aki elfoglal egy moldvai apácakolostort, majd a falra írja, ami a címben olvasható. A mű első mondata: „Amikor egy győztes azt kéri, hogy imádkozzál érte, az azt jelenti, hogy felajánlja neked a győzelmét.” Jellegzetes önbecsapás. A Securitate nem a győzelmét ajánlotta fel Noicának, akit a börtönben vertek, és egy ideig Jilaván embertelen körülmények között tartottak, hanem fel akarta használni. Igaz, a művelt filozófus méltán érezhette saját szellemi fölényét kínzóival szemben, akiknek megbocsátott, hogy a megbocsátás filozófiáját írja le: „Nincs jelentősége annak, külsőleg mi történik velünk egy adott pillanatban. Meglehet, nagyon súlyos dolgokra kerül sor, de már szinte semmit sem jelentenek, bizonyos tekintetben...”¹⁴⁶ Abban a tekintetben, hogy a közösséget szolgálhassa; és kiteljesíthesse életprogramját, amelyet 1944-ben így fogalmazott meg magának: „Bölcsesség nem szeretni semmit; de még nagyobb mindent szeretni; szeretni az alternatívát. Bármi is történik valamilyen helyzetben, az jó. Kettőzd meg vágyaidat – ne oltsd ki őket –, és boldog leszel. [...] A tékozló fiú nyelvén: »Ha sikerül nekem a bűn, jól van, enyém az öröm, ha nem sikerül, megint jól van, enyém az erény«”¹⁴⁷ Azért nem biztos, hogy nagy örömet jelentett számára azért lobbizni Nyugaton, hogy Ceaușescu megkapja a Béke Nobel-díjat.¹⁴⁸ De annál nagyobb öröm volt a régi barátokkal találkozni, de vajon ők mit szóltak ahhoz, amikor romániai vendégük a Vasgárda apológiáját is előadta? Miként élhettek a nyugati szabad világba menekülő egykori vasgárdisták a reflexív önkritika lehetőségeivel? Éspedig azok, akik a világirodalomba emelkedtek: Eliade és Cioran. Jellemző, hogy az ő nevük nem fordul elő a Vasgárda képes krónikájában, bár szellemük jelen van, elsősorban a Ciorané, mert az olyan fejezetcímek, mint a „Színeváltozás” (a Mindent a Hazáért nevű párt megalakulásáról) vagy „Az örülség csúcsein” (Iorga és Madgearu meggyilkolásáról) Cioran könyvcímeinek teljes és részleges átvétele.¹⁴⁹ A nevüket azonban nem lehetett megemlíteni, mert Nyugaton már ismert kiválóságok lettek, és ez csak az ellenállás reflexét erősítette volna a foglyokban, még akkor is viszonyuk legionárius múltjukhoz változóban volt.

JEGYZETEK

- 1 Nichifor Crainic: *Zile albe – zile negre*. București, 1991, 262.
- 2 Valeriu Anania: *Memorii*. Iași, 2011, 83–74.
- 3 Constantin Noica: Între parazitul din afară și parazitul dinăuntru. *Vremea*, 1938. jan. 30., 523. sz.
- 4 Radu Gyr: Suferință, jertfă și cântec. *Codreanu și epoca sa*. Szerk. Gabriel Stănescu. Norcross, 2001, 125.

- 5 <http://www.fericiticeiprignoni.net/virgil-maxim/1835-suferintele-marturisorului-virgil-maxim>
- 6 Anania: *Memorii*, 240.
- 7 Virgil Maxim: *Imn pentru crucea purtată*. Buc, 2002, 47.
- 8 *Sfântul închisorilor. Mărturii despre Valeriu Gafencu, adunate și adnotate de monahul Moise*. Alba Iulia, 2007, 57.
- 9 <http://bucovinaprofunda.wordpress.com/2011/12/28/vasile-turtureanu-marele-marturisor-ortodox-si-luptator-legionar-26-decembrie-2011-a-plecat-la-domnul/> (2014-07-01)
- 10 *Sfântul închisorilor. Mărturii despre Valeriu Gafencu*, 52.
- 11 Maxim: *Imn*, 129.
- 12 Méliusz József: *Zsilava nem volt kávéház*. Bp., 2003, 42. (Korábbi műve: *Tranzit kávéház (Utazás és álom)*. Bukarest, 1982.
- 13 PIM, V. 5584/14/I. 16.
- 14 Kirschen emlékiratait idézi *Sfântul închisorilor. Mărturii despre Valeriu Gafencu*, 20.
- 15 *Sfântul închisorilor. Mărturii despre Valeriu Gafencu*, 170.
- 16 Ioan Ianolide: *Întoarcere la Hristos*. Document pentru o lume nouă 1982. 82. <http://tineretulortodox.md/wp-content/uploads/2011/03/11613520-Intoarcerea-la-Hristos-de-Ioan-Ianolide.pdf> (2014-07-01)
- 17 http://en.wikipedia.org/wiki/Richard_Wurmbrand (2014-07-10)
- 18 *Sfântul închisorilor. Mărturii despre Valeriu Gafencu*, 182.
- 19 William Totok: *Din vremurile războiului rece (VII)*. <http://www.europalibera.org/content/article/25416328.html> (2014-07-10)
- 20 Méliusz József: *Zsilava nem volt kávéház*. PIM, V. 5584/14/II. 385.
- 21 Florian Banu: *Reeducare de la Aiud. Arhivele Securității. 4*. Szerk. Silviu B. Moldovan. Buc, 2008, 541. (Közli Gheorghe Crăciun összefoglaló jelentését az átnevelésről.)
- 22 Ilarion Țiu: *Istoria Mișcării Legionare 1944–1968*. Târgoviște, 2012, 202.
- 23 Ion Dumitrescu-Borșa: *Cal troian intra muros*. București, 2002, 444.
- 24 Nicolae Cojocaru: *Filmul unei existențe*. www.miscarea.net/nae-cojocaru-amintiri.doc (2014-06-10)
- 25 Octavian Tomuță: *De la Pitești la Gherla. Arhivele totalitarismului*, 1996. 10. sz., 139.
- 26 Lavinia Beta: *Lucrețiu Pătrășcanu. Moartea unui lider comunist*. Buc, 1911, 373.
- 27 Țiu: *Istoria*, 177.
- 28 Nistor Chioreanu: *Morminte vii*. Iași, 1992, 185–187.
- 29 Țiu: *Istoria*, 204–205.
- 30 Dumitru Bordeianu: *Mărturisiri din mlaștina disperării*. http://sfantulioancelnou.ro/carti/Dumitru_Bordeianu-Marturisiri_din_mlastina_disperarii/Bordeianu-Mlastina_disperarii.htm (2014-07-05)
- 31 Virgil Ierunca: *Fenomenul Pitești*. Buc, 1990.
- 32 Banu Rădulescu: *Preambul la „Dosarul Pitești”*. *Memoria*, 1990, 1. sz., 19.
- 33 Ilean Talaban: *Pitești sunt eu însumi*. *Memoria*, 1996, 18. sz., 113.
- 34 Ruxandra Cesereanu: *Tortură și oroare: fenomenul Pitești (1949–1952)*. *Comunism și represiune în România*. Szerk. Ruxandra Cesereanu. Iași, 2006, 152–165.
- 35 Mîrcea Stănescu, Titică Predescu: *Procesele reeducării (1952–1960)*. Pitești, 2008, 31.
- 36 Țiu: *Istoria*, 212–213.
- 37 Țiu: *Istoria*, 215.
- 38 Teodor Danalache: *Eugen Turcanu, calaul de la Pitesti*. <http://www.crestinortodox.ro/religie/eugen-turcanu-calaul-la-pitesti-126424.html> (2014-07-01)
- 39 *Pseudomemoriile unui general de Securitate*. Szerk. Cristina Anisescu, Silviu B. Moldovan. Buc, 2007, 163.
- 40 Dumitru Bacu: *The Anti-Humans Student Re-education in Romanian Prisons*. http://www.procesulcomunismului.com/marturii/fonduri/pitesti/dbacu/docs/dbacu_htm (2014-07-03)
- 41 Țiu: *Istoria*, 223–224.
- 42 Țiu: *Istoria*, 187.

- 43 Adrian Alui Gheorghe: *Părintele Iustin Pârvu: o viață de mărturisitor*. Piatra Neamț, 2009, 109.
- 44 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/1, 9–10.
- 45 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/1, 92–93.
- 46 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/1, 170–171.
- 47 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/1, 243.
- 48 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/1, 251.
- 49 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/1, 256., 260.
- 50 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/1, 262–263.
- 51 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/2, 217.
- 52 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/2, 253.
- 53 Valeriu Anania: *Memorii*. Iași, 2011, 339–340.
- 54 Banu: *Reeducare de la Aiud*, 577.
- 55 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/2, 287.
- 56 Anania: *Memori*, 337–338.
- 57 Anania: *Memori*, 340.
- 58 Chioreanu: *Morminte*, 340–341.
- 59 Anania: *Memorii*, 369.
- 60 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/2, 217.
- 61 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/2, 364.
- 62 Petre Pandrea: *Reeducare de la Aiud*. Buc, 2000, 489–490.
- 63 Dumitrescu-Borșa: *Cal troian*, 456.
- 64 I 234687/1. 162–175.
- 65 Țiu: *Istoria*, 196.; Petre Pandrea: *Reeducare de la Aiud*. Buc, 2000, 487–489.
- 66 CNSAS, D 8826/3. 1., 11–12. A kézirat címe: Portretul ultimului „uns” Nistor Chioreanu. A kézirat végén valaki beírta az öt szerző nevét, ezek egyike D Groza.
- 67 Chioreanu: *Morminte*, 326.
- 68 Chioreanu: *Morminte*, 339–340.
- 69 Chioreanu: *Morminte*, 97.
- 70 Țiu: *Istoria*, 230–233.
- 71 Țiu: *Istoria*, 204.
- 72 Ilie Tudor: De sub tăvălug. 2010. 93. <http://www.fericiticeiprignoniti.net/alexandru-ghica/502-marturia-unui-sfant-alexandru-ghica> (2014-07-03)
- 73 Gabriel Bălănescu: *Din împărăția morții*. Timișoara, 1994, 236.
- 74 Demostene Andronescu: Reeducare de la Aiud. https://archive.org/details/Demostene_Andronescu-Reeducarea_De_La_Aiud_09__ (2014-07-03);
- 75 Dorina Orzac: Reeducarea prin autoanaliză desfășurată la Aiud. *Sistemul penitenciar din România comunistă. Cazul închisorilor din Transilvania*. Szerk. Virgiliu Țărău. Buc, 2009, 110.
- 76 Marcel Petrișor: Trecute vieți de domni, de robi și de tovarăși. <http://fericiticeiprignoniti.net/alexandru-ghica/317-a-fost-gata-sa-calce-pe-urmele-mucenicului-constantin-brancoveanu> (2014-07-03); Octavian Voinea: Masacrarea studențimii române. <http://www.procesulcomunismului.com/marturii/fonduri/pitesti/ovoinea/docs/cap18.htm> (2014-07-04)
- 77 Nicolae Grebenea: Amintiri din întunec. 360. ftp://ftp.logos.md/Biblioteca/_Colectie.../4Amintiri_din_intuneric.pdf (2014-06-10)
- 78 Marcel Petrișor: Trecute vietii de domni, de robi si de tovarasi (IV). <http://www.zf.ro/ziarul-de-duminica/trecute-vietii-de-domni-de-robi-si-de-tovarasi-iv-3098766/> (2014-07-06)
- 79 Petre Pandrea: *Reeducare de la Aiud*. Buc, 2000, 424–425.
- 80 Dumitrescu-Borșa: *Cal troian*, 453.
- 81 Radu Gyr: Balada unui unui picior de plai. *Datini*, 1993, 1. sz., 27–29.
- 82 Banu: Reeducare de la Aiud, 566–567.
- 83 Banu: Reeducare de la Aiud, 558.
- 84 Dumitrescu-Borșa: *Cal troian*, 456.
- 85 Banu: Reeducare de la Aiud, 579–580.

- 86 Bălănescu: *Din împărăția morții*, 240.
- 87 Octavian Voinea: Masacrarea studențimii române. <http://www.procesulcomunismului.com/marturii/fonduri/pitesti/ovoinea/docs/cap13.htm> (2014-07-04)
- 88 Chioreanu: *Morminte*, 312.
- 89 Mihai Fătu, Ion Spălățelu: *Garda de Fier*. București, 1980.
- 90 Stelian Gombos: Nichifor Crainic – Teologul misionar printre intelectuali. <http://www.crestinortodox.ro/religie/nichifor-crainic-127025.html> (2013-09-30)
- 91 http://ro.wikipedia.org/wiki/Radu_Mironovici
- 92 Pandrea: *Garda de fier*, 553–554.
- 93 CNSAS, I 234687/1. 7–9.
- 94 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/1. 103.
- 95 CNSAS, I 234687/1, 12, 29, 35–36, 106.
- 96 Orzac: Reeducarea prin autoanaliză, 101.
- 97 Orzac: Reeducarea prin autoanaliză, 102.
- 98 Pandrea: *Garda de fier*, 549.
- 99 http://ro.wikipedia.org/wiki/Petre_Pandrea
- 100 Ioana Diaconescu: *Scritori în arhivele CNSAS*. Buc, 2012, 132, 139.
- 101 Demostene Andronescu: Cazul Petre Pandrea. <http://razvan-codrescu.blogspot.hu/2011/09/demostene-andronescu-cazul-petre.html> (2014-07-04)
- 102 Pandrea: *Garda de fier*, 550–559.
- 103 Ana Selejan: *Glaspul Patriei un cimitir al elefanților în comunism*. Buc, 2012, 129–131.
- 104 Pandrea: *Garda de fier*, 515–542.
- 105 Chioreanu: *Morminte vii*, 333–335.
- 106 Țiu: *Istoria*, 234–235.; Banu: Reeducare de la Aiud, 579–580.
- 107 CNSAS, I 234687/1.
- 108 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/2, 243.
- 109 Banu: Reeducare de la Aiud, 580–581.
- 110 Țiu: *Istoria*, 240–241.
- 111 Constantin Aioanei, Cristian Troncotă: Modelul reeducării prin autoanaliză. *Arhivele totalitarismului*, 1994. 1–2. sz. 67–68.
- 112 Ioan Ianolide: Predanie a sfinților români din închisori. <http://tineretulortodox.md/wp-content/uploads/2011/03/11613520-Intoarcearea-la-Hristos-de-Ioan-Ianolide.pdf> (2014-07-03)
- 113 Aurel Cioran. *Fratele fiului risipitor*. Szerk. Anca Sârghie, Marin Diaconu. Cluj-Napoca, 2012, 94.
- 114 Friedgard Thoma: *Um nichts in der Welt. Eine Liebe von Cioran*. Bonn, 2001, 29.
- 115 Chioreanu: *Morminte vii*. 343.
- 116 Țiu: *Istoria*, 242–244.
- 117 Țiu: *Istoria*, 2255–256.
- 118 Horia Sima: Era Libertății. Statul național-legionar. I. http://www.freewebs.com/anticomunist/EL_1.html (2013-22-08)
- 119 Horia Cosmovici: Monseniorul: amintiri din viața lui Vladimir Ghika. http://www.vladimirghika.ro/index.php?s=Scrieri_despre_Ghika&a=Amintiri_din_viata_lui_Vladimir_Ghika (2014-07-06)
- 120 http://www.zelea-codreanu.com/Personalitati/3_Alte_Personalitati_Legionare/Horia_Cosmovici.htm (2014-07-06)
- 121 Ion Papuc: Catehismul de la Aiud. <http://convorbiri-literare.dntis.ro/IONPAPUCmar6.htm> (2014-07-06)
- 122 Aurel Vișovan: Dumnezeul meu, Dumnezeul meu, pentru ce m-ai părăsit? 80. ftp://ftp.logos.md/Biblioteca/_Colectie_RO/4Aurel_Visovan__Dumnezeul_meu_vol_1.pdf (2014-07-06)
- 123 Antusthius [Nicolae Steinhardt]: *În genul... tinerilor*. București, [é. n.], 83, 89, 256.
- 124 N. Steinhardt: *Jurnalul fericirii*. Cluj-Napoca, 1991, 17.
- 125 Steinhardt: *Jurnalul fericirii*, 49, 57, 96–97.
- 126 Steinhardt: *Jurnalul fericirii*, 379.
- 127 Steinhardt: *Jurnalul fericirii*, 366.

- 128 Stelian Tănase: *Anatomia mistificării. 1944-1989*. București, 1997, 494.
- 129 Sorin Lavric: *Noica și mișcarea legionară*. București, 2007, 267-268.
- 130 Prigoana. *Documente ale procesului C. Noica etc.* București, 1996, 84-85.
- 131 E. M. Cioran – Constantin Noica: *L'ami lointain*. Paris-Bucarest, 1991. Ismerteti Miskolcзы Ambrus: *Eszmék és téveszmék*. Bp., 1994, 205-211.
- 132 Tănase: *Anatomia*, 378.
- 133 *Constantin Noica în Arhiva Securității*. Szerk. Dora Mezdrea. Buc, 2009, 96.
- 134 Selejan: *Glasul Patriei*, 48-49.
- 135 Nicolae Manolescu: *Istoria critică a literaturii române. 5 secole de literatură*. București, 2008, 902.
- 136 Constantin Noica: On Being and Its Expressive Form in Romanian. *Romanian Review*, 1980, 7-8. sz.
- 137 Alexandra Laignel-Lavastine: *Filozofie și naționalism. Paradoxul Noica*. București, 1998, 358.
- 138 Constantin Noica: *Rostirea filozofica românească*. București, 1970, 32.
- 139 Noica: *Rostirea*, 40.
- 140 Constantin Noica: *Jurnal de idei*. București, 1990, 266.
- 141 Constantin Noica: *Sentimentul românesc al ființei*. București, 1978, 9-10.
- 142 Victor Isac: *O istorie obiectivă a Mișcării Legionare. Testament moral politic*. [Deva, 1998.] 130.
- 143 Lavric: *Noica*, 274.
- 144 Lavric: *Noica*, 286-289.
- 145 Steinhart: *Jurnalul fericirii*, 153.
- 146 Constantin Noica: *Rugați-vă pentru fratele Alexandru*. București, 1990, 9-10.
- 147 Constantin Noica: *Jurnal filosofic*. București, 1990, 96.
- 148 Ionel Necula: *Căderea după Cioran*. București, 2005.
- 149 CNSAS, Fond documentar ms. 10160/1, 238, 356.

